

פרק יד

תולדות עשיו (לו)

חבר שלי, אשר נוהג לעמוד בזמן קריאת התורה בבית הכנסת, התיישב פעם לקראת סוף פרשת וישלח, כשהגיע בעל הקורא לתולדות עשיו כבראשית לו. כששאלתי אותו אם הוא חש בטוב, הוא ענה לי: 'לעמוד בפרק הזה, זה כבר מוגזם'. אפשר להבין אותו, אבל האמת היא שניתוח הפרק מלמד שיש לו משמעות רבה בהבנת התהליך שמשפחת יעקב עברה, ולא תהיה זו גוזמה לומר שיש לו השלכה יוצאת דופן להבנת ההיסטוריה הישראלית כולה.

פרק לו מוקדש כולו לתולדות עשיו בכנען ובמיוחד בהר שעיר. בפסוקים הקודמים מצאנו את עשיו ויעקב פועלים יחדו נוכח פטירת יצחק, ומכאן ואילך הם לא ייפגשו עוד. אולם כפי שנראה להלן, גם אם הם לא נפגשים יותר, דמותו של יעקב וקורותיו ממשיכים ומרחפים מעל פני השטח, בתיאור תולדות עשיו. התמיהה המלווה קוראים רבים נוכח פרק זה היא מטרתו ומגמתו. אכן, יש חשיבות בידיעה שעשיו זכה להקים משפחה, כשם שהדבר נמסר גם על אודות ישמעאל. בנייהם של האבות שלא נבחרו להמשך הברית מבורכים גם הם.¹ אולם, דווקא ההשוואה לישמעאל מעלה את הפער המטריד בין שני אופני הדיווח. על ישמעאל נמסרו שבעה פסוקים שמסרו את שמות בניו, ואף נמסר בהם כיצד הם בנו שלטון אוטונומי עם שליטים משל עצמם ("אֵלֶּה הֵם בְּנֵי יִשְׁמָעֵאל וְאֵלֶּה שְׁמֹתֵם בְּחִצְרֵיהֶם וּבְטִירְתֵּם שְׁנַיִם עָשָׂר נְשִׂאִים לְאִמָּתָם" – כה, טז), והיכן התיישבו ("וַיִּשְׁכְּנוּ מַחֲוֵילָה עַד שׁוּר אֲשֶׁר עַל פְּנֵי מִצְרַיִם בְּאֶרֶץ אֲשׁוּרָה עַל פְּנֵי כָל אֶחָיו נָפְל" – שם, יח).

כל האלמנטים האלו נמסרים גם אצל עשו, אולם לא בשבעה פסוקים אלא בארבעים ושלושה פסוקים (!), שיש בהם פסקאות מגוונות שבמבט ראשון קשה להבין את תרומתן.

כבר בתלמוד מובאת העמדה התוהה על חשיבות הפרטים הנמסרים בפרק זה. עמדה זו מושמת שם בפי מנשה:

1. למשל קייל ודליטש, בפירושהם לבראשית לו, א.

תנו רבנן: 'והנפש אשר תעשה ביד רמה' זה מנשה בן חזקיה, שהיה יושב ודורש בהגדות של דופי. אמר: וכי לא היה לו למשה לכתוב אלא 'ואחות לוטן תמנע', 'ותמנע היתה פלגש לאליפז' (סנהדרין דף צט ע"ב).

שני הפסוקים המובאים בפי מנשה אכן מפתיעים. בתיאור תולדות עשיו משולבת פסקה שלמה שמתארת גם את תולדות שעיר החורי שישב בארץ לפני בוא עשיו, וביניהם נזכר הבן לוטן. בסוף רשימת בניו של לוטן נזכרת לפתע גם אחותו: 'ויהיו בני לוטן חרי והימם ואחות לוטן תמנע' (לו, כב). בדומה, הכתוב לא מסתפק בהבאת בניו של אליפז – בנו בכורו של עשיו – אלא מזכיר שתמנע הייתה פילגשו: 'ותמנע היתה פילגש לאליפז בן עשור' (לו, יב). אכן, אזכור נשים אלו דורש פשר, אך אין זה אלא שיקוף לפסקאות נוספות בפרק שנראות במבט ראשון חסרות חשיבות. דבר נוסף שמושך תשומת לב מיוחדת הוא השילוב הכפול של הכותרת 'ואלה תלדות עשור' בפרק (פסוקים א, ט). הכותרת 'אלה תולדות' היא כותרת דרמטית בספר בראשית באשר היא רומזת לחלוקה הפנימית של החומש ולמעקב אחר השלבים השונים שיש בו. משום מה, עשיו הנדחה זוכה לשתי כותרות ושתייהן משולכות באותו הפרק.

אחת ההצעות הרווחות בין פרשני ימי הביניים למגמת הפרק היא, שהוא בא לייחס את בני אדום בשל האיסור "לא תתעב אדומי" (דברים כג, ח), ועל כן יש לדעת מי מוגדר "אדומי" (למשל ר' אברהם בן הרמב"ם ורד"ק). לאור כך הוסיף רמב"ן שמתברר מדוע יש להדגיש שעמלק נולד לאליפז – בן עשיו מפילגשו ולא מאשתו הראשית:

והנה אנחנו נצטוינו בבני עשו שלא נתעב אותם, ולא נקח את ארצם, והם כל בניו הידועים לו היושבים בשעיר, כי הם הנקראים אדום על שמו, אבל בן הפילגש אינו בכלל בני עשו ולא עמהם בארצם, ונצטוינו בו בהפך לתעב אותו ולמחות את שמו (פירושו ללו, יב).

אולם שני חסרונות בביאור זה. ראשית, הוא מוצא את המשמעות היחידה של הסיפור בהקשר אחר לגמרי מההקשר הטקסטואלי המידי שלו. עדיפה פרשנות שתעניק לפרק משמעות גם בהקשרו כחותם את מחזור סיפורי יעקב. שנית, כפי שנראה להלן, הפרק לא מסתפק ברשימות בני עשיו, אלא משלב גם רשימות של שעיר החורי שישבו בהר שעיר לפני הגעת עשיו למקום. דבר זה דורש פשר נוסף ואומר דרשני.

לשם הבנת מגמת התיאור המפורט של תולדות עשיו, נעקוב אחר זרימת הפרק, המחולק לשבע רשימות, עם כותרות שונות (וחתימות שונות) שמבחינות ביניהן:

1. א-ה: "וְאֵלֶּה תְּלִדוֹת עֵשָׂו הוּא אֲדוֹם": כאן נזכרות שלוש נשיו של עשיו (עדה החתית; אהליבמה החיווית; ובשמת בת ישמעאל) וחמשת בניו. רשימה זו נחתמת בהדגשת מקום לידת הבנים: "אֵלֶּה בְּנֵי עֵשָׂו אֲשֶׁר יֵלְדוּ לוֹ בְּאֶרֶץ כְּנָעַן" (לו, ה).

ו-ח: סיפור מסעו של עשיו מארץ כנען לאדום]

2. ט-יד: "וְאֵלֶּה תְּלִדוֹת עֵשָׂו אָבִי אֲדוֹם בְּהַר שְׁעִיר": כאן נזכרים עשרת נכדיו של עשיו – שישה בנים לאליפז; וארבעה בנים לרעואל (ומשום מה אין פירוט של נכדי עשיו מבניו שנולדו לו מאהליבמה, אך הכתוב חוזר שוב על בניו מאישה זו – פסוק יד). לרשימה זו אין חתימה.

3. טו-יט: "אֵלֶּה אֱלוֹפֵי בְּנֵי עֵשָׂו": כאן נזכרים ארבעה עשר 'אלופים' שיצאו מעשיו (נכדיו ושלושת בניו מאהליבמה שנכדיה לא הוזכרו גם ברשימת הנכדים. 'קרח' מוזכר ברשימה זו פעמיים – הן כבנו של אליפז הן כבנה של אהליבמה). רשימה זו נחתמת בחתימה כפולה שסוגרת גם את הרשימה השנייה שלא הייתה לה חתימה עצמאית: "אֵלֶּה בְּנֵי עֵשָׂו וְאֵלֶּה אֱלוֹפֵיהֶם הוּא אֲדוֹם" (יט).

4. כ-כח: "אֵלֶּה בְּנֵי שְׁעִיר הַחַרִּי יֹשְׁבֵי הָאָרֶץ": רשימה זו מפרטת את שבעת בני שעיר החורי ואת נכדיו שישבו בארץ אדום לפני הגעת עשיו למקום. הבנים והנכדים מחולקים ביניהם בחתימת ביניים ("אֵלֶּה אֱלוֹפֵי הַחַרִּי בְּנֵי שְׁעִיר בְּאֶרֶץ אֲדוֹם" – פסוק כא), אך הרשימה ממשיכה מיד בתיאור הנכדים. גם לרשימה זו אין חתימה עצמאית, וככל הנראה יש לראות את חתימת הרשימה הבאה כסוגרת את שתיהן גם יחד.²

5. כט-ל: "אֵלֶּה אֱלוֹפֵי הַחַרִּי": רשימה זו חוזרת על שבעת בני שעיר,³ אך הפעם עם התואר השלטוני שלהם – "אלוף", והיא נחתמת: "אֵלֶּה אֱלוֹפֵי הַחַרִּי לְאֱלֹפֵיהֶם בְּאֶרֶץ שְׁעִיר" (ל). כאמור, הדגשת המקום – "בְּאֶרֶץ שְׁעִיר" – חותמת את הרשימה הקודמת שתיארה את בְּנֵי שְׁעִיר יֹשְׁבֵי הָאָרֶץ ולא נחתמה עד כאן.

6. לא-לט: "וְאֵלֶּה הַמְּלָכִים אֲשֶׁר מָלְכוּ בְּאֶרֶץ אֲדוֹם": כאן מפורטים שמונת המלכים אשר מלכו באדום. גם לרשימה זו אין חתימה.

2. כפי שהציע ברטל, רשימות, עמ' 364.

3. בשל כך גונקל ראה ברשימה זו חלק מהרשימה הקודמת (גונקל, בראשית, עמ' 375), אולם הכותרת החדשה מלמדת שמדובר ברשימה עצמאית, גם אם יש לה קשרים לרשימה הקודמת.

7. מ-מג: "וְאֵלֶּה שְׁמוֹת אֱלֹפִי עָשׂוּ לְמִשְׁפַּחְתָּם לְמִקְמַתָּם בְּשִׁמְתָם":
 שוב חוזרת התורה על האלופים שיצאו מעשיו, אך שלא כמו ברשימה
 השלישית שהתמקדה בשמות האלופים, כאן הכותרת מלמדת שהמוקד
 הוא "לְמִקְמַתָּם" – כלומר, הם נמנים על פי שיוך גיאוגרפי. כדברי ראב"ע:

וטעם 'ואלה שמות אלופי עשו למקומותם', שיש להם היום
 מקומות ידועים, ואלה דברי משה. ואלה הנזכרים הם בני האלופים
 הכתובים למעלה, ולא הזכיר כי אם מי שיש לו מקום (פירושו ללו, מ).

לרשימה זו חתימה מורחבת: "אֵלֶּה אֱלֹפִי אָדוֹם לְמִשְׁבְּתָם בְּאֶרֶץ אַחְזָתָם / הוא
 עָשׂוּ אָבִי אָדוֹם" (מג). מלבד "אלופי אדום" החתימה סוגרת את כל רשימות
 היחס של עשיו בשעיר (כלומר, רשימות שנייה-שביעית). הרשימה השנייה
 פתחה: "וְאֵלֶּה תְּלֻדֹת עָשׂוּ אָבִי אָדוֹם" (ט), ובחתימה נזכר שוב שעשיו הוא
 אבי אדום: "הוא עָשׂוּ אָבִי אָדוֹם".

כמה נתונים עולים מסקירה זו. ראשית, יש הבחנה ברורה בין הרשימה הראשונה
 לכל שאר הרשימות. ההבחנה נשענת בראש ובראשונה על מה שכבר הוזכר לעיל,
 על שילוב שתי כותרות "אלה תולדות" בפרק שמחלקות אותו לשני חלקים.
 הכותרת הראשונה מציבה את הרשימה הראשונה בצד אחד, והכותרת השנייה
 פותחת את שאר שש הרשימות ומציבה אותן כחלק נפרד ועצמאי. לשני חלקים
 אלו יש גם מסגרות ספרותיות: הרשימה הראשונה פותחת ונחתמת באזכור עשיו
 "הוא אדום": "וְאֵלֶּה תְּלֻדֹת עָשׂוּ הוא אָדוֹם... וַיֵּשֶׁב עָשׂוּ בְּהַר שְׁעִיר עָשׂוּ הוא אָדוֹם"
 (א; ח). שש הרשימות האחרות פותחות ונחתמות כאמור באמירה שעשיו הוא 'אבי
 אדום': "וְאֵלֶּה תְּלֻדֹת עָשׂוּ אָבִי אָדוֹם בְּהַר שְׁעִיר... הוא עָשׂוּ אָבִי אָדוֹם" (ט; מג).
 לפנינו אפוא שתי חטיבות: תולדות עשיו שברשימה הראשונה ותולדותיו
 שבשש הרשימות הנותרות. המעבר בין שתי חטיבות אלו נעשה בשילוב תיאור
 מסעו של עשיו מארץ כנען לארץ אדום (פסוקים ו-ח).

נתון נוסף שעולה מהסקירה הכללית הוא ששש הרשימות המצויות בחלק
 השני מחולקות באופן ברור לשלושה צמדים. אף שמדובר בשש רשימות שלכל
 אחת כותרת חדשה, החתימות מלמדות על קשרים בין הצמדים השונים. כלומר,
 אין חתימה לרשימה הפותחת את החלק השני שכפרק (רשימה 2 – בני עשיו בהר
 שעיר), אולם, כאמור לעיל בפירוט הרשימות, חתימת רשימה 3 (אלופיו) חותמת
 גם את רשימה 2 שנזכרה לפנייה: "אֵלֶּה בְּנֵי עָשׂוּ וְאֵלֶּה אֱלֹפֵיהֶם הוא אָדוֹם" (יט).
 בכך, שתי רשימות אלו הופכות לצמד מלוכד. בדומה, בני שעיר החורי (רשימה

4) ואלופיו (רשימה 5) מוצגות גם הן ברצף אחד מבעד לחתימה שבאה בסוף הרשימה החמישית ושסוגרת גם את הרשימה הרביעית. חלוקת שש הרשימות לשלושה צמדים מסתברת בעיקר בגלל תוכנן של הרשימות:

1. חמולת עשיו

בני עשיו ונכדיו בשעיר (ט-יד)

אלופי עשיו (טו-יט)

2. חמולת שעיר

בני החורי ונכדיו (כ-כה)

אלופי החורי (כט-ל)

3. השלטון המקומי באדום

מלכי אדום (לא-לט)

אלופי אדום (מ-מג)

נפנה אפוא לדרך תחילה ביחס הרשימה הראשונה לרשימות שבאות אחריה, ומתוך כך כבר תעלה אחת ממגמות הפרק כולו.

הרשימה הראשונה: "בְּנֵי עֵשָׂו אֲשֶׁר יָלְדוּ לוֹ בְּאֶרֶץ כְּנָעַן"

מה פשר החזרה הכפולה על "אלה תולדות עשו" בפתח שתי החטיבות שבפרק? אומנם נכדי עשיו נזכרים רק תחת הכותרת השנייה, אך דבר זה עצמו מוזר: ניתן היה לכלול את הנכדים עם אזכור הבנים כבר ברשימה הראשונה. מתברר שהפיצול קשור בתנועה הגיאוגרפית של עשיו. הרשימה הראשונה נחתמת בהצהרה מפורשת שנמסרו בה הבנים שנולדו לעשיו בכנען דווקא: "אֵלֶּה בְּנֵי עֵשָׂו אֲשֶׁר יָלְדוּ לוֹ בְּאֶרֶץ כְּנָעַן" (ה). ואכן, הכתוב מבליט שהקמת המשפחה הגרעינית של עשיו נעשתה בכנען גם בתיאור לקיחת נשותיו: "עֵשָׂו לָקַח אֶת נְשָׁיו מִבְּנוֹת כְּנָעַן" (ב).

לעומת זאת, הרשימה השנייה עוסקת בהקמת החמולה של עשיו בארץ שעיר. כך ניכר מפתחתה: "וְאֵלֶּה תְּלִדוֹת עֵשָׂו אֲבִי אֲדוֹם בְּהַר שְׁעִיר" (ט). מאחר שהרשימה הראשונה מתארת את עשיו האיש הגר בארץ כנען, נדמה שיש להבין את "הוא אָדוֹם", אשר פותח ואשר חותם את הרשימה הראשונה, כמכוון לעשיו האיש הפרטי. יש להבין זאת בדומה למודל הכתיבה השכיח: "עֵמֶק הַשְּׂדִים הוּא יָם הַמֶּלַח" (בראשית יד, ג) – 'ים המלח' הוא שם אחר למקום שפעם היה מכוונה 'עמק השדים'.⁴ כך 'אדום' הוא שם אלטרנטיבי לעשיו (כה, ל), ומתפקד בפסוק

4. על כתיבה ייחודית זו של העברית המקראית ראו: אנדרסן, המשפט, עמ' 30.

כשם פרטי. המונח 'אדום' בחלק השני מקבל משמעות אחרת: "וְאֵלֶּה תִּלְדוּת עֶשָׂו אָבִי אֲדוֹם". כאן הכוונה לאומה המכונה 'אדום' שיצאה מעשו ("אבי אדום" כמו "אבי מואב" או "אבי בני עמון" בבראשית יט, לז-לח).⁵ משחק לשוני זה איננו משרת מגמות אסתטיות גרידא, אלא מותאם לאופי המשתנה של הרשימות. תולדות עשיו המובאות ברשימה הראשונה מציגות את הקמת משפחתו, ואילו תולדותיו שברשימה השנייה מציגות את הקמת האומה שיצאה ממנו, בטריטוריה שלה ב'הר שעיר'.

ואכן, בין הרשימה הראשונה בפרק לרשימה הראשונה של החטיבה השנייה מתואר מסעו של עשיו העוזב את כנען והולך להר שעיר:

וַיִּקַּח עֶשָׂו אֶת נְשָׂיו וְאֶת בָּנָיו וְאֶת בְּנֹתָיו וְאֶת כָּל נַפְשׁוֹת בֵּיתוֹ וְאֶת מְקַנְהוֹ וְאֶת כָּל בְּהֵמָתוֹ וְאֶת כָּל קִנְיָנוֹ אֲשֶׁר רָכַשׁ בְּאֶרֶץ כְּנָעַן וַיֵּלֶךְ אֶל אֶרֶץ מִפְּנֵי יַעֲקֹב אָחִיו. כִּי הָיָה רְכוּשׁוֹ רַב מְשֻׁבֵּת יַחְדָּו וְלֹא יָכֹלָה אֶרֶץ מְגוּרֵיהֶם לְשִׂאת אוֹתָם מִפְּנֵי מְקַנְיָהֶם. וַיֵּשֶׁב עֶשָׂו בְּהַר שְׁעִיר עֶשָׂו הוּא אֲדוֹם (לו, ו-ח).

בפסוקים אלו רמוזה אנלוגיה ניגודית בין שני האחים התאומים, בין עשיו ליעקב. לשון הכתוב שמתאר את מסעו של עשיו להר שעיר דומה לתיאור מסעו של יעקב מפרן ארם לכנען:

מסע יעקב מפרן ארם (לא, יז-יח)	מסע עשיו מארץ כנען (לו, ו-ח)
וַיִּקַּם יַעֲקֹב וַיֵּשֶׂא אֶת בָּנָיו וְאֶת נְשָׂיו עַל הַגְּמָלִים.	וַיִּקַּח עֶשָׂו אֶת נְשָׂיו וְאֶת בָּנָיו וְאֶת בְּנֹתָיו וְאֶת כָּל נַפְשׁוֹת בֵּיתוֹ
וַיִּנְהַג אֶת כָּל מְקַנְהוֹ וְאֶת כָּל רְכֻשׁוֹ אֲשֶׁר רָכַשׁ מִקְנֵה קִנְיָנוֹ אֲשֶׁר רָכַשׁ בְּפָרָן אֲרָם	וְאֶת מְקַנְהוֹ וְאֶת כָּל בְּהֵמָתוֹ וְאֶת כָּל קִנְיָנוֹ אֲשֶׁר רָכַשׁ בְּאֶרֶץ כְּנָעַן
לְבוֹא אֶל יַצְחָק אָבִיו אֶרְצָה כְּנָעַן.	וַיֵּלֶךְ אֶל אֶרֶץ מִפְּנֵי יַעֲקֹב אָחִיו.

יש להיזהר באנלוגיות מעין אלו שבנויות על פורמולות מקראיות קבועות,⁶ אולם במקרה שלפנינו השוואה זו נתמכת באנלוגיות נוספות שיש לאורך הצגת עשיו שמעמידות אותו מול אחיו התאום:

5. רד"צ הופמן, בראשית, עמ' תקמד.

6. ראו על נוסחה זו במיוחד אצל אבישור, נוסחאות ספרותיות.

יעקב	עשיו (לו)
בני לאה בכור יעקב ראובן ושמעון ולוי ויהודה ויששכר וזבלון / בני רחל יוסף ובנימן / ובני בלהה שפחת רחל דן ונפתלי / ובני זלפה שפחת לאה גד ואשר אלה בני יעקב אשר ילד לו בפדן ארם (לה, כג-כו).	ותלד עדה לעשו את אליפז / ובשמת ילדה את רעואל / ואהליבמה ילדה את יעיש ויעוש ואת יעלם ואת קרח אלה בני עשו אשר ילדו לו בארץ כנען (ד-ה).
ויקם יעקב וישא את בניו ואת נשיו על הגמלים. וינהג את כל מקנהו ואת כל רכשו אשר רכש מקנה קנינו אשר רכש בפדן ארם לבוא אל יצחק אביו ארצה כנען (לא, יז-יח).	ויקח עשו את נשיו ואת בניו ואת בנותיו ואת כל נפשות ביתו ואת מקנהו ואת כל בהמתו ואת כל קנינו אשר רכש בארץ כנען וילך אל ארץ מפני יעקב אחיו (ו).
וישב יעקב בארץ מגורי אביו בארץ כנען (לו, א).	וישב עשו בהר שעיר (ח).
אלה תולדות יעקב (לו, א)	ואלה תולדות עשו אבי אדום בהר שעיר (ט).
ואלה שמות בני ישראל הבאים מצרימה (מו, ח)	ואלה שמות אלופי עשו למשפחתם למקמתם בשמתם (מ)

השוואה זו מרתקת בשל הדגשים החוזרים בשתי הרשימות על המיקום הגיאוגרפי של ההתרחשויות. בני יעקב נולדו לו "בפדן ארם", בעוד בני עשיו נולדו לו "בארץ כנען"; יעקב לקח לאישה את בנות דודו מצד אמו (רחל ולאה) ועשיו לקח – בסופו של דבר – את בת דודו מצד אביו (מחלת/בשמת בת ישמעאל). יעקב שהקים את משפחתו הרחק מן הארץ, לקח אותה והביאה לארץ כנען, ואילו עשיו שהקים את משפחתו בארץ כנען עשה את המסע ההפוך והלך מזרחה להר שעיר. כך, בתום המסע, ישב יעקב "בארץ מגורי אביו בארץ כנען" ואילו עשיו התיישב "בהר שעיר".

ייתכן שבניית מערך השוואה בין שני התאומים עומדת כפתרון לשני קשיים מטרידים ברשימה השנייה – ברשימת תולדות עשיו שהתיישב בהר שעיר. רשימה זו איננה מסתפקת בבני עשיו אלא מוסרת גם את נכדיו, שהרי דווקא כך עולה התחושה של הקמת חמולה, של הקמת בית אב, ולא רק משפחה גרעינית תלושה. אולם, משום מה נמסרים נכדיו של עשיו משתי נשותיו (עדה ובשמת), ולא מוזכרים נכדי עשיו שנולדו לו מאשתו השלישית – אהליבמה. דווקא

מאישה זו יש לעשיו שלושה בנים ולא רק אחד – כמשתי נשותיו האחרות – ודווקא מנכדיה מתעלמת הרשימה. הבעיה סבוכה עוד יותר, כי בניה נזכרים שוב גם ברשימה זו ("וַתֵּלֶד לְעֵשׂוֹ אֶת יַעֲשָׂו וְאֶת יְעֹשָׁן וְאֶת יַעֲלָם וְאֶת קֶרַח" – לו, יד), ובכך נוצר מצב מוזר שצאצאי עשיו משתי נשים מוזכרים באופן מלא (בנים ונכדים) ומאישה אחת רק הבנים.

רד"צ הופמן שיער ש"אין הכתוב מונה את בני בניה של אהליבמה משום שלא יצאו מהם אלופים",⁷ אולם דבר זה עצמו אומר דרשני: כל נכדי עשיו משתי נשותיו הם אלופים, וכל נכדיו של עשיו מאהליבמה אינם אלופים? האומנם דבר שבמקרה הוא? בהמשך אציע שהתעלמות זו משקפת בעיה מורכבת שיש בהצגת נכדי אהליבמה כחלק משושלת עשיו, אך לצורך דיוננו כעת ברצוני לקשור שאלה זו באנלוגיה שבין האחים. אך לפני שנוכל לברר זאת ברצוני להזכיר שאלה נוספת שעולה נוכח קריאת רשימה זו.

נשותיו של עשיו מוזכרות לאורך הפרק שוב ושוב, ותולדותיו מחולקות על פי אימותיהם – כשם שנוהג הכתוב גם בהצגת בני יעקב. לצד זאת, נשות הבנים לא מוזכרות, אלא רק הנכדים שנולדו לעשיו מבניו. למרות זאת יש חריגה אחת מפתיעה: "וַתִּמְנַע הַיְתֵה פִּילְגֶשׁ לְאֵלִיפֹז בֶּן עֵשָׂו וַתֵּלֶד לְאֵלִיפֹז אֶת עֲמֶלֶק" (יב). מה מוסיף נתון זה להבנת תולדות עשיו? גם לתופעה זו אתייחס בהמשך, אך ייתכן שגם היא קשורה באנלוגיה הנידונה.

קשה להכריע בדבר, אך נראה ששורש אחד לשתי השאלות הללו: רצון הכתוב להגיע למניין שנים עשר צאצאים. מעדה ומבשמת יש לעשיו תשעה נכדים "רשמיים" (מלבד עמלק שנולד לבנו אליפז מפילגש). אם נוסיף על אלו את שלושת בני אהליבמה הנזכרים ברשימה (יעוש, יעלם וקרח), מניין הצאצאים יעלה לשנים עשר. אך לשם כך, אין לספור במניין צאצאי עשיו את עמלק, ואכן מודגש שהוא לא נולד לאליפז מאשתו הרשמית אלא רק מפילגש: "איננו בכלל בני עשו, ולא יושב עמהם בהר שעיר, כי בבני הגבירות יקרא לו זרע ולא בן הפילגש, כי לא יירש בן אמה עם בניו, כמו שעשה אביו" (רמב"ן על לו, יב). אף על פי שעמלק נולד לאליפז, בנו של עשיו, אין למנות אותו במניין הצאצאים שנמסרים ברשימה זו, ובלעדיו הרשימה עומדת על שנים עשר צאצאים.⁸ אם הצדק עם טענה זו, ההשוואה ליעקב גוברת. רשימת בני יעקב נפתחה

7. רד"צ הופמן, בראשית, עמ' תקמה.

8. ידי הספק לא יצאנו, שהרי גם בניו של עשיו נזכרים ברשימה זו ולפי הצעתי יש למנות את הנכדים שנולדו מעדה ובשמת, ואת הבנים שנולדו מאהליבמה. זה באמת מוזר, אולם כאמור – אלו הם הצאצאים שנמסרים ברשימה זו.

במניין בניו: "וַיְהִי בְנֵי יַעֲקֹב שְׁנַיִם עָשָׂר" (לה, כב), והנה מוצגים גם שנים עשר צאצאים רשמיים של עשיו.⁹

מסתבר אפוא שהצגת תולדות עשיו בפרק איננה תמימה, והיא רומזת להשוואת המסע הניגודי שעשו שני האחים: עשיו התחיל לבנות את משפחתו בארץ כנען, אך נטלה והלך להר שעיר, בעוד יעקב הקים את משפחתו בפרדן ארם, אך שב לארץ כנען והתיישב בה. כשם שארץ כנען לא הייתה ארץ הולדת אברהם אלא תכלית מסעו, כך ארץ כנען איננה ארץ הולדת משפחת ישראל אלא תכלית מסעה. במובן מסוים ניתן לראות תפיסה זו גם בהיבט הלאומי הרחב יותר: ישראל היו לעם במצרים ובהליכתם במדבר, ולא בארץ כנען שהיא אומנם הייעוד והתכלית אך לא נקודת המוצא.

בידול או התערות

העמדת מסע עשיו אל ארץ שעיר מול מסעו של יעקב לארץ כנען מקבלת משנה חשיבות במעקב אחר אופן השתלטות עשיו על הר שעיר שאליו נדד. לשם הבהרת תמונה זו נפנה אל המשך סיפורם השונה של שני האחים. במובן מסוים, הכותרת "תולדות עשו" שפותחת את הרשימה השנייה מקבילה ל"תולדות יעקב" הפותחות את הסיפור הבא – סיפור יוסף ואחיו. אלו הן הרשימות המתארות את שני האחים בהתיישבותם בארץ שאליה נסעו עם משפחתם. אין צורך לומר שיותר ממה שניתן להשוות בין שני אופני ההתנחלות ניתן לעמוד על הפער שבניהם. בעוד עשיו מתיישב וזוכה להקים שלטון עצמאי, יעקב ובניו ירדו למצרים.

ההבדל שבין האחים לא עולה רק בתודעת הקריאה של הקורא שמשווה ביניהם, אלא הוא נרמז בכתוב עצמו. יש לכך רמזים שונים שעוד נעמוד עליהם, אך כעת ברצוני להציג את ההשוואה הניגודית הגלויה ביותר המשולבת ברשימה השישית המתארת את המלכים שמלכו באדום.

רשימה זו נפתחת בהצהרה שברשימה נמנים המלכים שמלכו באדום "לְפָנַי

9. היו חוקרים שהרגישו שמתאים שגם לעשיו יהיו שנים עשר בנים – כמו לנחור, ישמעאל ויעקב – ועל כן טענו שבבסיס הכתוב היו לעשיו רק שנים עשר בנים (נות, שנים עשר שבטים, עמ' 42-45). לפי הצעתי, אכן הכתוב – כפי שהוא לפנינו – רומז למספר זה, ולשם כך נוצלו שתי תחבולות ספרותיות – העלמת נכדי אהליכמה וההרגשה שעמלק הוא רק בן פילגש. על דרכים אחרות להגיע לשנים עשר צאצאים של עשיו ראו אצל המילטון, בראשית ב, עמ' 394. בדברי הימים (דה"א א, לה-לז) נזכר גם "תמנע" כבנו של אליפז, כך שיש לו שישה בנים – מלבד עמלק.

מֶלֶךְ מֶלֶךְ לְבָנֵי יִשְׂרָאֵל" (לו, לא). פסוק זה הטריר את הפרשנות לדורותיה, שהרי במבט ראשון נראה ממנו שרשימה זו נכתבה בזמן מאוחר, לאחר שהומלך שאול למלך ישראל, ורק אז ניתן למנות את מלכי אדום שמלכו עד לתקופה זו. לפי זה, רשימה זו מרגישה שעוד לפני שהומלך שאול, כבר מלכו באדום שמונה מלכים. בין פרשני ימי הביניים ניתן לאתר כמה גישות בעניין זה.¹⁰ ברצוני להזכיר במיוחד את ההצעה של רמב"ן. לדעתו הפסוק אינו אומר שאלו המלכים שמלכו באדום עד שהוקם מלך בישראל, אלא כוונת הפסוק להדגיש שמלכים אלו שלטו באדום עוד לפני שהיה מלך ישראל:

'ולפני מלך מלך' – ימים רבים קודם. ואין טעם 'לפני מלך מלך' שנמשכה מלכות אלה עד מלכות ישראל, אבל לאמר כי אז לא תהיה להם מלכות, לקיים 'ואת אחיך תעבוד' (רמב"ן לבראשית לו, לא).

רד"צ הופמן אחז גם הוא בדרך זו והשווה את פסוקנו לנאמר על משה: "וְזֹאת הַבְּרָכָה אֲשֶׁר בֵּרַךְ מֹשֶׁה אִישׁ הָאֱלֹהִים אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לְפָנָי מוֹתוֹ" (דברים לג, א), ומשמעות הפסוק – עוד טרם מת אמר משה כך וכך, אך אין הכרח לומר שהפסוק נכתב אחרי מותו.

כיוון קריאה זה חשוב להבנת מגמת רשימה זו, כי מלבד השאלה ההיסטורית – מתי הרשימה נכתבה – יש מקום לברר מה תרומתה לסיפור הרחב. הרי כבר נאמר שעשיו זכה ובניו היו "אלופים", ודווקא ברשימה זו לא מובלט כלל שמדובר במלכים בני עשיו דווקא. קריאת רמב"ן חושפת את תרומת רשימה זו: ההבלטה שבארץ אדום יש מלוכה עוד לפני שישראל זכו לה; הקורא אולי מצפה לשמוע על יעקב ומשפחתו הפרים ורבים בארץ כנען, נאחזים בה ומקימים בה מלוכה – אך לא כך הדבר. באדום זוכה עשיו להתיישב בהצלחה, ובאדום כבר יש שלטון מלוכני (גם אם לא שושלת מלוכה!),¹¹ ואילו יעקב ובניו נאלצו לרדת למצרים ולהשתעבד בה למלך נוכרי.

10. השתיים הרווחות ביותר הן שהדברים נכתבו בנבואה (כך למשל ר"י בכור שור ואף ראב"ע מזכיר אפשרות זו), או שהמלך הוא משה (זו הגישה שראב"ע מעדיף: "והאמת שפירוש 'לפני מלך מלך' על משה מלך ישראל, וכן כתוב 'ויהי בישורון מלך'").

11. כפי שהדגיש בצדק המילטון, בראשית ב, עמ' 400. המלכים הנמנים ברשימה זו אינם שייכים לשושלת אחת, וככל הנראה כל מלך השתלט בדרך שאיננה כתובה על מלכות קודמו. לאור כך ברור מדוע הזוהר למד משבעת מלכים אלה את הרעיון של 'אנא אמלוך' שמביא לשבירה. אין לפנינו שושלת יציבה של מלכות, אלא כל אחד השתלט על מלוכת קודמו כי רצה למלוך. זוהי השבירה שעליה מדבר הזוהר – כל ספירה נשברה; כל מלך מת.

רד"צ הופמן העיר על נתון חשוב נוסף. לדעתו, אין מדובר רק בציפייה כללית של הקורא לשמוע על מימוש הבטחה לבני ישראל, אלא על מימוש הבטחה ספציפית שקיבל יעקב בשובו מפרן ארם. בבית אל אמר אלוהים ליעקב: "גוי וקהל גוים יהיה ממך ומלכים מחלציה יצאו. ואת הארץ אשר נתתי לאברהם וליצחק לך אתננה ולזרעה אחריה אתן את הארץ" (לה, יא-יב). נוכח התגלות זו אנו מצפים לשמוע כיצד יעקב-ישראל אשר זכה לשוב אל הארץ, עומד להוציא מחלציו "מלכים"¹². אך לא יעקב הוא המקים מלכים אלא אדום השכנה; ומיד בסיפור הבא בספר בראשית יתברר – שגם מן הארץ אשר נתן אלוהים לאברהם וליצחק, ייאלצו יעקב וזרעו להיפרד לשנים ארוכות ולשבת במצרים המשעבדת.

כך אפוא ניתן כבר להצביע על אחת ממגמות הפרק: לעמת בין שני מסעות האחים שהאחד הגיע לסיומו המוצלח בהתנחלות בהר שעיר והאחר לא זכה לכך ונאלץ לנדוד שוב למצרים. האם יש בפרק גם רמז לסיבת ההבדל הזה? כלומר, האם יש בפרק רמז לסיבת ירידת ישראל למצרים וביאור לתעלומה היסטורית זו? התשובה לכך חיובית, ומבחינה זו פרקנו מהווה את אחד הצמתים הדרמטיים בתולדות ההיסטוריה המקראית או לפחות בביאור היסטוריה זו.

נעקוב אפוא אחר הרשימות האחרות המתארות את התיישבות בני עשיו בהר שעיר. הדרך הנוחה להיכנס לעובי הקורה של הרשימות המונחות בפתחנו היא המעקב אחר אהליבמה – אשת עשיו. כאמור לעיל, החריגה הגדולה שמלווה את אהליבמה היא ברשימה השנייה, שבה נזכרים נכדי עשיו משתי נשותיו האחרות, אך משום מה, אף שלאהליבמה פי שלושה ילדים מאשר לשתי צרותיה, נכדיה לא מוזכרים כלל (אלא רק בניה).

מאחר שברשימה זו מוזכרים רק בני אהליבמה חוזר המספר ומתאר אותה בשילוב הפועל 'ותלד' – "וְאֵלֶּה הָיוּ בְנֵי אֶהְלִיבְמָה בַת עֵנָה בַת צְבֻעֹן אֵשֶׁת עֵשָׂו וְתִלְדַּ לְעֵשָׂו אֵת..." (לו, יד). שילוב הפועל מקשה על הקריאה הרציפה, שהרי הפסוק פתח בבני אהליבמה ולא בה עצמה, ובאמת בשתי הנשים האחרות לא נזכר פועל הלידה ברשימה זו. אולם, אין זאת אלא ציטוט של הרשימה הקודמת אשר עסקה בלידת הבנים. כלומר, סגנון הכתוב עצמו מבליט שאין כאן דיווח על הנכדים שנולדו לעשיו מבניו השונים, אלא יש כאן חזרה על לידת הבנים עצמם. למעשה, מעמדה המורכב של אהליבמה עולה עוד קודם לכן, ברשימה הראשונה. תחילה מוצגת אהליבמה לצד עדה (ב), ואחריהן נזכרת האישה שלקח עשיו מהמשפחה – "בשמת בת ישמעאל", אך מכאן ואילך הסדר משתנה, וכבר בתיאור הבנים שבא ברשימה זו נזכרת אהליבמה אחרונה, וסדר זה נשמר בכל

12. רד"צ הופמן, בראשית, עמ' תקנ-תקנא. בדומה גם עסיס, מאבק של זהות, עמ' 93.

הרשימות (פסוקים ה, יד, יח).¹³ ניתן לנסח זאת גם כך: "בהתייחסות לשלוש נשים אלו כנשות עשיו הסדר הוא: עדה, אהליבמה, בשמת. בהתייחסות לנשים אלו כאמהות, הסדר הוא: עדה, בשמת, אהליבמה".¹⁴

מעמדה המיוחד של אהליבמה בא לידי ביטוי גם בייחוסה המיוחד לאורך הפרק. משום מה, אהליבמה נזכרת באזכוריה השונים לאורך הפרק בייחוס ארוך וחגיגי יותר מאשר שתי הנשים האחרות.

א. כך כבר בהצגה הפותחת של נשות עשיו: "עֲשׂוֹ לָקַח אֶת נְשָׁיו מִבְּנוֹת כְּנָעַן אֶת עֲדָה בַת אֵילֹן הַחֲתִי וְאֶת אֶהְלִיבְמָה בַת עֲנָה בַת צְבָעוֹן הַחֲוִי. וְאֶת בְּשֵׁמֶת בַּת יִשְׁמָעֵאל אַחֹת נְבִיֹת" (ב-ג). שתי נשותיו האחרות של עשיו מוצגות רק עם שם אביהן (ובשמת גם עם שם אחיה), ואילו אהליבמה מוצגת עם שם אביה - "עֲנָה", ועם שם סבה - "צְבָעוֹן".

ב. ייחוסה המיוחד לסב בולט גם ברשימת השנייה: "אֵלֶּה שְׁמוֹת בְּנֵי עֲשׂוֹ: אֵלִיפֹז בֶּן עֲדָה אִשְׁתּוֹ עֲשׂוֹ רְעוּאֵל בֶּן בְּשֵׁמֶת אִשְׁתּוֹ עֲשׂוֹ... אֵלֶּה בְנֵי עֲדָה אִשְׁתּוֹ עֲשׂוֹ... אֵלֶּה הָיוּ בְנֵי בְּשֵׁמֶת אִשְׁתּוֹ עֲשׂוֹ. וְאֵלֶּה הָיוּ בְנֵי אֶהְלִיבְמָה בַת עֲנָה בַת צְבָעוֹן אִשְׁתּוֹ עֲשׂוֹ..." (י-יד).

ג. ברשימה השלישית - רשימת אלופי עשיו - אהליבמה מיוחסת רק לאביה ("אֵלֶּה אֱלוֹפֵי אֶהְלִיבְמָה בַת עֲנָה אִשְׁתּוֹ עֲשׂוֹ" - יח), אך מאחר ששתי הנשים האחרות אינן מיוחסות כלל ברשימה זו, שוב בולטת אהליבמה בייחוסה החריג: "אֵלֶּה בְנֵי עֲדָה" (טז) / "אֵלֶּה בְנֵי בְּשֵׁמֶת" (יז) / "אֵלֶּה אֱלוֹפֵי אֶהְלִיבְמָה בַת עֲנָה" (יט).

מתברר אפוא שבכל הרשימות שבהן מנויים צאצאי עשיו, מובלט ייחוסה של אהליבמה מצד אחד, אך יש התעלמות מנכדיה מצד שני.

הפתרון לתעלומת אהליבמה נעוץ ברשימה הבאה המשולבת בפרק (הרשימה השלישית), רשימת בני שעיר החורי שישבו בשעיר לפני שהגיע עשיו למקום (כ-כח):

אֵלֶּה בְנֵי שְׁעִיר הַחֲרִי יֹשְׁבֵי הָאָרֶץ:
לוֹטָן וְשׁוּבָל וְצְבָעוֹן וְעֲנָה. וְדָשׁוֹן וְאַצָּר וְדִישׁוֹן
אֵלֶּה אֱלוֹפֵי הַחֲרִי בְנֵי שְׁעִיר בְּאֶרֶץ אֲדוּם.

13. רשב"ם שיער שעשיו לקח את אהליבמה אחרונה ולכן היא נזכרת בסוף הרשימות (פירושו ללו, ב). אך מאחר שחריגות נוספות מלוות את הצגת אהליבמה וצאצאיה, נראה שיש למצוא שורש

אחד שיבאר את מעמדה המיוחד.

14. המילטון, בראשית ב, עמ' 392.

וַיְהִי בְּנֵי לוֹטָן – חָרִי וְהִימָם וְאַחֻזֹת לוֹטָן תִּמְנָע.
 וְאַלְהַ בְּנֵי שׁוֹבֵל – עֲלֹן וּמִנְחַת וְעִיבֵל שְׁפֹ וְאוֹנָם.
 וְאַלְהַ בְּנֵי צַבְעוֹן – וְאַיָּה וְעֵנָה:¹⁵ הוּא עֵנָה אֲשֶׁר מָצָא אֶת הַיִּמָּם בְּמִדְבָּר
 בְּרַעְתּוֹ אֶת הַחֲמָרִים לְצַבְעוֹן אָבִיו.
 וְאַלְהַ בְּנֵי עֵנָה – דִּשׁוֹן וְאַהֲלִיבְמָה בֵּת עֵנָה.
 וְאַלְהַ בְּנֵי דִישׁוֹן¹⁶ – חֲמָדוֹ וְאַשְׁבּוֹ וְיִתְרוֹ וּכְרוֹ.
 אֵלְהַ בְּנֵי אֶצֶר – בִּלְהוֹ וְזַעְנוֹ וְעֶקְוֹ.
 אֵלְהַ בְּנֵי דִישׁוֹן – עֵוִץ וְאָרוֹ.

שתי נשים נזכרות ברשימת תולדות אלו והדבר מפתיע ודורש פשר: הרי ברשימת שושלות מקראיות הכתוב עוקב אחר הבנים. מדוע תמנע (אחות לוטן) ואהליבמה (בת ענה) מוזכרות כאן?

ייתכן שהדבר נאמר כאן כרמז מטרים לרשימה החותמת את הפרק שעוקבת אחר אלופי אדום השולטים באזורים גיאוגרפיים מובחנים. שם מתברר שהשלטון לא עבר לגמרי לידי בני עשיו אלא נותר בחלקו גם בידי בני שעיר (ראו דיוננו להלן), ושם מתברר שיש חבלי ארץ הקרויים על שם בנות אלו: "אַלְוֶף תִּמְנָע" (מ); "אַלְוֶף אֶהֲלִיבְמָה" (מא).

אך גם אם אכן מדובר באותן הנשים, קשה להסתפק בתשובה זו. אדרבה: נתון זה ממשיך את התמיהה המלווה בנות אלו אלא שהוא מעביר אותנו למקום טקסטואלי אחר. מדוע באמת יש חבלי ארץ שבני עשיו שולטים בהם והם קרויים על שם שתי נשים חוריות ששייכות לחמולת בני שעיר ששלטה במקום לפני הגעת עשיו?

דומה שהתשובה לכך ברורה: שתי בנות אלו נזכרות בפירוש בתיאור בני שעיר החורי מפני ששתיהן הצטרפו לחמולת עשיו: אהליבמה היא אשת עשיו (ב), ותמנע היא אשת בנו של עשיו, אליפז (יב).¹⁷

זהו נתון דרמטי להבנת דרכי ההשתלטות של עשיו על הר שעיר, והוא הנותן פשר להתמקדות המפתיעה באהליבמה. בדרך כלל מניחים שעשיו נלחם בבני

15. אני מתעלם לצורך דיוננו הנוכחי משאלת היחס בין "צבעון וענה" המוזכרים כאחים וכבני שעיר שפתח הרשימה, לבין ענה בן צבעון זה. לפי רש"י: "מלמד שבא צבעון על אמו והוליד את ענה" (פירושו ללו, כד), ואילו רד"ק טוען: "זה ענה הוא ענה אחר לא הנזכר למעלה כי אותו היה בן שעיר וזה בן צבעון" (פירושו ללו, כד).

16. השוואת רשימת הבנים שבאה בתחילה עם פירוט הנכדים שנולדו מהם, מעלה את הספק שמא יש לקרוא כאן דִּשׁוֹן ולא דִּישׁוֹן.

17. השו: מאייר, היסטוריה, עמ' 343-344; גונקל, בראשית, עמ' 378.

החורי וכבש מהם את שעיר. כך עולה, כנראה, מתיאור משה בספר דברים (ב, יב), וכך מתבטאים כאן פרשנים רבים, כדוגמת רמב"ן: "ולקח בניו וכל נפשות ביתו עם רב, והלך לשעיר להתיישב שם, ואז נלחם בבני שעיר החרי יושבי הארץ" (פירושו ללו, ו). אולם מהרמזים הפזורים בפרשתנו עולה תמונה מורכבת יותר. לצד הכיבוש בכוח הזרוע, עשיו גם יצר קשרי נישואין עם החורי יושבי הארץ. כאמור, ככל הנראה אהליבמה בת ענה החורית היא אהליבמה בת ענה שעשיו לקח לו לאישה ושילדה לו שלושה בנים. רמב"ן כבר עמד על כך: "וזה ענה בן צבעון הוא חמיו של עשו" (פירושו ללו, כד). מאחר שעשיו נשוי לאהליבמה בתו של עֵנָה, הרי שענה הוא חמיו.

ברשימה עצמה נזכרים אומנם שני "ענה" (האחד בן צבעון והאחר אח צבעון), ופרשנים לאורך הדורות כולם מתלבטים אם מדובר באותו אדם או בשניים שונים. רבים טוענים שמדובר באותו האדם, ויש המניחים שלפנינו גילוי עריות בתוך המשפחה, בעוד אחרים הציעו שמעמדו של עֵנָה הבן עלה בשלב כלשהו למדרגת אב ועל כן הוא נזכר גם בסמיכות לאב כבן הסב (בדומה למנשה ואפרים נכדי יעקב מיוסף, שיעקב הכריע שהם יהיו כשמעון ולוי בניו). זו קריאה סבירה, שהרי אהליבמה היא "בת ענה בת צבעון".

בכל מקרה, אין ספק שהכתוב מתמקד בחמולה זו במיוחד ואף מבקש לפאר אותה. גם מבלי להבין עד תום את משמעות ההיגד "הוא עֵנָה אֲשֶׁר מָצָא אֶת הַיָּמִם בַּמִּדְבָּר בְּרֵעֲתוֹ אֶת הַחֲמָרִים לְצִבְעוֹן אָבִיו" (לו, כד), ברור שמדובר בסיפור שבח ופאר על אודות הבן המפורסם, מוצא הַיָּמִם, שכולם כנראה מדברים על אודותיו. עשיו, מסתבר, לקח לאישה בת ממשפחת חורי מפוארת זו, וככל הנראה התחתן עם בתו של עֵנָה המפורסם.

קשה להפריז בחשיבות נתון זה. עשיו מתערה ביושבי הר שעיר. קשה לדעת אם מדובר באיחוד משפחות של ממש או רק בקשרי נישואין שנעשים בהקשר דיפלומטי, אך בין שכך ובין שכך, עשיו משתלב ביושבי המקום ומתמזג בהם. להלן אעמוד על ראיות נוספות לקריאה זו, אך כבר כעת ניתן לצייר את ההיסטוריה של עשיו באופן שונה ממה שנדמה בקריאה ראשונה. את אהליבמה לקח עשיו לאישה עוד לפני הליכתו להר שעיר (לו, ב), והיא ילדה לו בנים בעודו יושב בארץ כנען (לו, ה). לפיכך, מתברר שהליכתו להר שעיר היא למעשה הכרעה להעביר את משפחתו ולהצטרף לחמולה של אשתו היושבת מצדו האחר של הירדן. שם, בהר שעיר הוא פוגש את משפחת כלתו, את משפחת עֵנָה, השליט הידוע "אֲשֶׁר מָצָא אֶת הַיָּמִם בַּמִּדְבָּר". סביר שאת העמדה השלטונית קיבל עשיו לידיו כחלק מ'העסק המשפחתי', והוא הולך ומתערה ביושבי הסביבה. לאור כך ניתן לשער מדוע נכדיו של עשיו מאהליבמה לא נזכרים ברשימת

תולדותיו שבהר שעיר, אלא רק נכדיו משתי נשיו האחרות. המעבר להר שעיר הוא מעבר למשפחת אהליבמה בת ענה בת צבעון. ילדי עשיו שנולדו לו בארץ כנען הם חלק מבשרו וחלק מבית האב שלו, אולם נכדיו שנולדו לו על ברכי ענה וצבעון, חיו, כנראה, עם משפחת אמם המקומית. אי אזכורם בתולדות עשיו מעלה את החשד שהם הפכו לחלק מחמולת ענה.

העובדה שגם בנו של עשיו – אליפז – לוקח פילגש מבנות האזור, מחזקת עוד את הקריאה שאיננה צובעת את מערכת היחסים שבין עשיו לבין החמולה המקומית בצבעי מלחמה. יש אומנם הטוענים שאין מדובר באותה תמנע (רד"ק), ויש הטוענים שאליפז כבש את תמנע בכוח הזרוע (ספורנו). אך אין לקריאות אלו סימוכין של ממש. נראה יותר – כפירוש רש"י – שתמנע הפכה לפילגש אליפז בדרכי פיוס ואחוזה, ויש בכך חלון הצצה למערכת היחסים הטובה ששררה בין החמולות.

יש לזכור, שבזמן אברהם באה המעצמה המסופוטמית – ארבעת המלכים – וכבשה את החורי שישבו בהר שעיר: "וּבְאֶרְבֶּעַ עֶשְׂרֵה שָׁנָה בָּא כְּדָרְלֶעָמֶר וְהַמְּלָכִים אֲשֶׁר אִתּוֹ וַיְכּוּ אֶת רְפָאִים בְּעֶשְׂתֵּרֶת קָרְנִים וְאֶת הַזּוּזִים בָּהֶם וְאֶת הָאִימִים בְּשֹׁה קָרִיתִים. וְאֶת הַחֲרִי בְּהַרְרָם שְׁעִיר" (בראשית יד, ה-ו). כלומר, היישוב החורי ספג מכה קשה אך לפני שני דורות וסביר שהוא עדיין לא התאושש לגמרי מכיבוש זה. עשיו פוגש בחורי מוחלש, שאינו יכול כנראה להתנגד לתנאים שעשיו מציב לו, גם אם יש עמו רק ארבע מאות איש. במצב כזה, ברית השלום כמעט מתבקשת, ועשיו הופך להיות לאחד משליטי האזור, לצד בני משפחתו המקומית.

נוסף על עצם חשיבות אזכור תולדות החורי הקדום בשמותם, ונוסף על הנישואין הדיפלומטיים הרמוזים בסיפור, יש עוד שתי ראיות מרכזיות להיטמעות עשיו בחמולה החורית המקומית.

אלופים

ראשית, מיזוג החמולות רמוז בשימוש בלשון הנדירה 'אלופים' להוראת המעמד השלטוני שהקימו בני עשיו (לו, טו-טז). חוקרים מתלבטים מה ההוראה המדויקת של מונח זה. השיטה הרווחת רואה באלוף נגזרת מאלף, ובהוראה הראשונה זה שאחראי על יחידה של כאלף אנשים, מעין נשיא השבט.¹⁸ אחרים הציעו שאלוף משמש דימוי לשלטון שבסיסו 'כבש אלוף' (ירמיה יא, טז), כלומר כבש מאולף,

18. למשל: קאסוטו, אלוף.

שהושם דרך כלל בראש העדר, ועל כן מורה על המנהיג ההולך בראש.¹⁹ הדבר החשוב לענייננו הוא עצם השימוש במונח זה שמתברר שהוא שאול משפה אחרת. כך כתבו קייל ודליטש:

‘אלוף’ היה התואר השכיח של הפילוסופים (=ראשי שבטים) אצל האדומיים ואצל החוריים. רק כבדרך אגב הוא מוחל גם על ראשי השבטים היהודים בזכריה ט, ז ובזכריה יב, ה.²⁰

גם בשירת הים הכינוי ‘אלופים’ מוצמד דווקא לאדום (והוא מקביל שם לאלים!): “אֲזוּ נִבְהָלוּ אֱלוֹפֵי אֲדוֹם / אֵילֵי מוֹאֵב יֶאֱחֶזְמוּ רָעַד” (שמות טו, טו). גם בסיפורנו, הכינוי ‘אלופים’ צמוד לשליטי בני שעיר החורי, והעובדה שנבחר כינוי חורי לתיאור מעמדם של בני עשיו ולא כינוי ישראלי (כמו ‘נשיא’), מלמדת גם היא על מיזוג התרבויות שהתרחש בהר שעיר. בני עשיו שאלו מהחוריים גם את הארגון הפוליטי ואת מבנה מוסדות ההנהגה.

הרשימה השביעית החותמת

שנית, שילוב הכוחות של החמולה הוותיקה עם חמולת עשיו שהגיעה לשעיר, עולה מתוך הרשימה השביעית – רשימת אלופי האזור. רשימה זו חוזרת שוב על רשימת האלופים השליטים, אך הפעם מנקודת מבט גיאוגרפית: “אֱלוֹפֵי אֲדוֹם לְמִשְׁבְּתָם בְּאֶרֶץ אַחֲזָתָם” (מג). ההפתעה הגדולה שנכונה לקורא רשימה זו היא בשיתוף שיש בה בין שתי החמולות שנמנו ברשימות הקודמות. חלק מהאלופים הם מבני שעיר החורי וחלק מבני עשיו, ושתי החמולות גם יחד יוצרות את ‘אדום’:

וְאֵלֶּה שְׁמוֹת אֱלוֹפֵי עֵשָׂו לְמִשְׁפַּחְתָּם לְמִקְמֹתָם בְּשְׁמֹתָם:
 אֶלּוֹף תַּמְנֶעַ – חורי (כב) שהצטרף לחמולת עשיו (יב).
 אֶלּוֹף עֵלֶזָה – חורי (“עֵלֶזָן” – כג).²¹
 אֶלּוֹף יִתֵּת – חורי (“יִתְרָן” – כו).
 אֶלּוֹף אֶהְלִיבְמָה – חורי (כה) שהצטרף לחמולת עשיו (ב).

19. זו הצעתו של נפתלי הרץ טור-סיני, אלוף.

20. קייל ודליטש, בפירושהם ללו, טו-יט.

21. שמו של בן זה משתנה גם בדברי הימים, וגם שם הוא נזכר באופן קצת אחר בשני האזכורים שלו: עֵלֶזָן (דה"א א, מ); אֶלּוֹף עֵלִיָּהוּ וְקָרִי: עֵלֶזָה (שם, נא).

אֱלֹהֵי אֱלֹהֵי

אֱלֹהֵי פִּינָן

אֱלֹהֵי קִנְזָא - אָדָם (טו).

אֱלֹהֵי תִימָן - אָדָם (טו).

אֱלֹהֵי מִבְּצָר

אֱלֹהֵי מִגְדֵיאל

אֱלֹהֵי עֵינָם

אֱלֹהֵי אֱלֹהֵי אָדָם לְמִשְׁבֵּתָם בְּאֶרֶץ אַחְזָתָם הוּא עֲשׂוֹ אָבִי אָדָם.

לא את כל הנמנים ברשימה זו אנו יודעים לסווג לאחת משתי החמולות, אך די בנתונים שלפנינו כדי להפתיע. לא זו בלבד שעשיו לא כבש וסילק את היושבים לפניו, אלא שבידי בני שעיר יושבי הארץ נותרו חלק מהמועצות המקומיות. לפחות על פי זהויות השליטים הידועים לנו שברשימה זו עולה ששני אלופים שייכים לחורי, שניים לבני עשיו, ושניים משותפים. ניתן לכאר את המיזוג המפתיע שברשימה זו בהתפתחות היסטורית שהתרחשה לאורך זמן. כך הציע אריה ברטל:

נמצאנו למדים שבפרק הזמן שעבר למן רשימות האלופים הראשונות, לבין זמנה של הרשימה האחרונה, התחזק מעמדו של היישוב החורי הקדום בארץ אדום. לכן אנו מוצאים את ארבעת אלופי החורי בראש הרשימה. ברשימות הראשונות נמנו האלופים האדומיים לחוד ואלופי החורי לחוד, ומזה אנו למדים שבראשונה יוצגה האוכלוסיה בארץ אדום בשני בתים נפרדים; זה השתנה בזמנה של הרשימה האחרונה. ברשימה זו אנו מוצאים נציגים של כל חלקי האוכלוסיה: האדומים, וחורים, ואלופים מאזורים שונים, המיוצגים במוסד עליון אחד. עובדה זו מעידה על גיבוש חברתי־מדיני בארץ אדום.²²

אכן, ייתכן שהשילוב החותם את הפרק הוא תוצאה של מהלך ארוך שנים. אך גם אם כך הוא מצביע על שילוב שתי החמולות שהיא מהותית להבנת מגמת הפרק כולו. מלכתחילה נשא עשיו לאישה את אהליבמה, עוד טרם הגעתו להר שעיר, כלומר הגירתו להר שעיר הייתה בעלת צביון של מיזוג משפחתי־לאומי. סביר בעיניי שמלכתחילה לא נמסר השטח כולו לידי בני עשיו, ומצד שני, שעל

22. ברטל, רשימות, עמ' 368-369.

חלק מהשטח הוא אכן השתלט בכוח הזרוע. אולם לא ניתן להתחמק מהזרימה הכללית של הפרק: הרשימות הפותחות את הפרק מציגות תולדות של שני עמים ובכך מבודדות כל שושלת בפני עצמה, אך בהמשך מתברר שמדובר בשתי חמולות שמשתפות פעולה וממוזגות – במידה כזו או אחרת – זו בזו.

דבר זה בולט עוד יותר במסירת הפרק בדברי הימים (דה"א א, לה-נד). שם

מדווח על הרשימות הבאות:

- בני עשיו (לה-לו)
- בני שעיר (לח-מב)
- מלכי 'אדום' (מג-נ)
- אלופי 'אדום' (נא-נד)

המסקנה העולה מקריאת רשימות התולדות שם היא שניתן בתחילה לעקוב אחר 'בני עשיו' בפני עצמם ואחר 'בני שעיר' בפני עצמם, אך בארץ אדום יושבות שתי החמולות יחדו ולא ניתן עוד להבחין בין השייך למשפחה זו או למשפחה זו. הרשימה בבראשית מציגה מסע זהה, אולם מאחר שכראשית מתמקד במיוחד בעשיו, גם חתימת הרשימה האחרונה היא "אֱלֹהֵי אֲדוֹם לְמִשְׁבְּתָם בְּאֶרֶץ אַחְזָתָם הוּא עֵשׂוֹ אֲבִי אֲדוֹם" (מג), ואיבוד זהות עשיו כזהות נבדלת בארץ אדום מובלט פחות אך נרמז.

"וְאֵתֵן לְיִצְחָק אֶת יַעֲקֹב וְאֶת עֵשָׂו וְאֵתֵן לְעֵשָׂו אֶת הַר שְׁעִיר לְרֶשֶׁת אוֹתוֹ וַיַּעֲקֹב וּבְנָיו יָרְדוּ מִצְרָיִם" (יהושע כד, ד)

תיאור התמזגות בני עשיו בתוך בני שעיר מובא בפרשתנו לאחר הגעת עשיו להר שעיר, כלומר לאחר "אלה תולדות עשו" השני. כאמור, המקבילה לכותרת זו היא תולדותיו של יעקב בארץ כנען, לאחר תום מסעו מפרץ ארם. הקורא המודע לאנלוגיה זו מצפה לשמוע כיצד העמיד יעקב גם הוא מלכים ואלופים בארץ כנען. זה לעומת זה: הנודד מזרחה העמיד אלופים בהר שעיר, והנודד מערבה מן הסתם עומד להעמיד שליטים בארץ כנען.

אין צורך לומר מה רבה אכזבת הקורא כשהוא נכנס לסיפור פתלתל שמבאר כיצד המשפחה נאלצה לעזוב שוב את ארץ כנען ולהדרים למצרים. גם סיפור יוסף – שהוא "תולדות יעקב" – מוביל את הקורא לשמוע על קורות נכדיו של יעקב, אך הדבר מתרחש בתיאור הירידה למצרים ולא בתיאור התנחלות המשפחה בארץ כנען.

האירוניה במצבו של יעקב בולטת כשנזכרים בהמשך סיפורו ומתברר שהאנלוגיה לאחיו התאום ממשיכה גם שם. כשיוֹרֵד יעקב למצרים נאמר: "וַיִּקְחוּ

את מקניהם ואת רכושם אשר רכשו בארץ כנען ויבאו מצרימה יעקב וכל זרעו אתו. בניו ובני בניו אתו בנתיו ובנות בניו וכל זרעו הביא אתו מצרימה" (מו, ו-ז). תיאור זה ממשיך את תיאורי המסע של יעקב, והלשונות הדומים שבין נסיעתו לכנען מפרדן ארם ועזיבתו את כנען למצרים לא מותירים ספק שלפנינו קו עלילתי רציף. בהקשר ירידתו למצרים נמסרים גם שמות צאצאיו היורדים יחד אתו: "ואלה שמות בני ישראל הבאים מצרימה יעקב ובניו" (בראשית מו, ח). קורות יעקב מהדהדים שוב את קורות עשיו, וגם הפעם מדובר באנלוגיה ניגודית: "ויקח עשו את נשיו ואת בניו ואת בנותיו ואת כל נפשות ביתו ואת מקנהו ואת כל בהמתו ואת כל קנינו אשר רכש בארץ כנען וילך אל ארץ מפני יעקב אחיו" (לו, ו-ז). בהקשר שלנו, יש להשוות את 'שמות בני ישראל הבאים מצרימה' לרשימת השמות החותמת את הפרק ומבליטה את היאחזות צאצאי עשיו במקומם: "ואלה שמות אלופי עשו למשפחתם למקמתם בשמתם" (לו, מ). כך אפוא האח הנדרה הלך מזרחה וזכה להתיישב במקום ולהקים מלכים ואלופים, בעוד האח הנבחר שחזר לארץ כנען, אינו זוכה להקים בה ממלכה – כפי שהובטח – אלא נאלץ לנדוד שוב מצרימה.

לפני שיתבה הקורא 'זו תורה וזו שכרה?!', יש לשים את האצבע גם על הפתרון לתעלומה זו שנרמז מבעד לבראשית לו. מסעו של עשיו מזרחה והצלחתו שם הם שיקוף של הכרעתו להיטמע ביושבי הארץ. עשיו לקח לאישה את אהליבמה החיווית-החורית שכבר נכדיה צבועים בצבעים חוריים יותר מאשר בצבעים אדומיים, עד לכדי הסרתם מרשימת תולדותיו; בני עשיו אימצו את מבנה ההתנהלות המוסדית של החוריים והקימו אלופים; ובסופו של דבר, שולטים בהר שעיר החורי יושבי הארץ ביחד עם בני אדום המהגרים החדשים. זכה עשיו 'לארץ אחוזה' ('אלה אלופי אדום למשבתם בארץ אחוזתם' – לו, מג),²³ אך היה זה במחיר מיוזג עם יושבי הארץ ההיא.

האנלוגיה בין יעקב לעשיו רומזת שדבר זה בדיוק עלול להיות עתידה של משפחת ישראל בארץ כנען. גם הם עתידים לקחת להם נשים כנעניות (סיפור שכס הוא דוגמה מובהקת לרצון יושבי הארץ בקשר עם משפחת יעקב); גם הם עתידים להתמזג בתוכם, לאמץ ממנהגם ולהשפיע גם על סביבתם, אך מתוך שותפות של קשרי נישואין והיטמעות. במקום לקרוא על הישיבה של משפחת ישראל בארץ כנען לצד שכניהם, הסיפור מתגלגל בירידתם מצרימה, שבה היו מדוכאים ומשועבדים ולא יכלו להתמזג בתרבות הקיימת:

23. על שילוב לשון 'אחוזת' בפסוק זה (שמהדהד את ברית אלוהים עם אברהם בפרק יז) ראו: עסיס, מאבק של זהות, עמ' 93.

וזה "כי לגוי גדול אשימך שם", כי אמנם אם היו בניך יושבים פה היו מתחתנים בכנענים ומתערבים עמהם, אבל במצרים לא יקרה זה, "כי לא יוכלון המצרים לאכול את העברים לחם". כאמרם רז"ל: "ויהי שם לגוי – מלמד שהיו מצויינים שם" (ספורנו לבראשית מו, ג).²⁴

רק לאחר שתיכנה אומה, ישובו בני יעקב לארץ כנען ויוכלו להילחם עליה, להוריש את יושביה ולהתנחל בה.

קריאת קורות עשיו בפרק לו – ערב ירדת משפחת יעקב מצרימה – מעניקה אפוא פשר לתופעה המוזרה של סיפור משפחת יעקב העומד לבוא. הגלות הנגזרת על יעקב ובניו מונעת מהם להתערות ביושבי הארץ, ולכשישובו אל הארץ המובטחת להם יעשו זאת כבר כאומה מגובשת שיכולה לעמוד ברשות עצמה. יש לשים לב להבלטה כיצד יעקב לקח אתו את כל זרעו, ואיש לא נותר בארץ כנען: "וַיָּבֹאוּ מִצְרַיִם יַעֲקֹב וְכָל זְרַעוֹ אִתּוֹ. בְּנָיו וּבְנֵי בְנָיו אִתּוֹ בְּנֹתָיו וּבְנוֹת בְּנָיו וְכָל זְרַעוֹ הֵבִיא אִתּוֹ מִצְרַיִם" (מו, ו-ז). אין ולו אחד מזרעו של יעקב שהתערה ביושבי הארץ.²⁵ כולם הולכים יחדו להקים עם במקום מנוכר וזר שעתידי גם לשעבד אותם, ודווקא כך גורלם יהיה בסופו של דבר שונה מגורל עשיו, והם ישובו לארץ כנען כאומה מגובשת ונבדלת. כך מציג את הדברים יהושע בנאום ברית שכס:

וְאַתָּן לִיצְחָק אֶת יַעֲקֹב וְאֶת עֵשָׂו
וְאַתָּן לְעֵשָׂו אֶת הַר שְׁעִיר לְרֶשֶׁת אוֹתוֹ
וַיַּעֲקֹב וּבְנָיו יָרְדוּ מִצְרַיִם (יהושע כד, ד).

ליצחק שני בנים: האחד קיבל מאת ה' את הר שעיר וירש אותו, והשני ירד עם משפחתו מצרימה! ניגוד מטריד זה הוא חוויית הקריאה של הסיפורים המובאים בשלהי מחזור סיפורי יעקב.

כנראה לקריאה זו רמזו חז"ל בדרשה מפתיעה על סיבת הליכת עשיו לאדום: "וילך אל ארץ מפני יעקב אחיו" – ר' אליעזר אמר מפני שטר חוב: 'כי גר יהיה זרעך'" (בראשית רבה פרשה פב, יג). לפי מדרש זה, עשיו פנה אל הר שעיר מפני שידע

24. תודתי לירידי רמי ינאי שהאיר את עיניי בפירוש זה. השוו גם לדבריו של הרב מאיר שמחה כהן מדווניסק בספרו משך חכמה לויקרא כו, מד.

25. יש מחלוקת אם לאחר ירדת משפחת יעקב למצרים עוד נותרו בארץ גרעניי יישוב ישראליים (ראו את הדיון אצל רולי, מיוסף ליהושע, עמ' 122-124).

שהאלטרנטיבה איננה ישיבה רגועה בכנען אלא הליכה אל ארץ לא לו, ושם גזירת השעבוד תחול עליו ועל זרעו. בכך, המדרש מציב את שתי האלטרנטיבות זו מול זו: הליכה לשעיר או ירידה למצרים.²⁶

נוהגים לצייר את הגלות כאתגר שבו נדרש העם לשמור על זהותו וייחודו לכל ייטמע בין העמים,²⁷ אך למעשה, בתקופת המקרא, אתגר מורכב לא פחות הוא ההתיישבות בארץ כנען, ולעתים דווקא הגלות היא הפתרון לאתגר זה, גם אם פתרון זמני. משפחת יעקב היא משפחה קטנה, והכנעני הלוא בארץ, וסביר להניח שערכוב החמולות יביא כאמתחתו גם ערכוב תרבויות. התנגדות האבות לנישואין עם בנות כנען מובנת לאור כך: לקיחת אישה מחרן מנתקת אותה מתרבותה ומכניסתה תחת כנפי ישראל; נישואין עם בנות כנען יובילו בהכרח למיזוג חמולות.²⁸ אכן, גם במצרים – ובשאר גלויות עתיקות ומודרניות – יש צורך בהבחנה בין ישראל לעמים, הבחנה כואבת ומייסרת, אך העם שמר על צביונו הנפרד בגושן או בקהילות שפירא, וורמייזא ומגנצא שעל גדות נהר הריין, בקהילות פאס, סיג'ילמסה ובכל מקום ואתר. לכשישובו ישראל לארץ הם ישובו כעם שבמסירות נפש שמר על ייחודו ועל נאמנותו לאלוהיו, וישובו ויבנו בארץ את נחלתם, ואף ממלכה תקום בידיהם, ממלכה ישראלית מזרעו של יעקב.

26. אני מודה לרודי הרב שלמה איתן שהסב את תשומת לבי למדרש זה ולקישורו האפשרי עם הטענה המובאת למעלה.

27. ראו במסתו המאלפת של יחזקאל קויפמן, גולה ונכר. ראוי לציין שקויפמן עצמו אינו תולה את סוד שמירת ייחודיותו של ישראל בגלות בשנאת העמים, והוא מביא את שיבת ציון כדוגמה לכך, שהרי באותה עת יכלו יהודים לשבת בבבל ובפרס ללא קושי. לדעתו, הדת הישראלית – האמונה המונותיאיסטית ונורמות החיים – הטבועה כה עמוק בזהות הלאומית, היא התשובה לפלא המוזר של עם קטן ששומר על ייחודיותו במשך שנים ארוכות. בהקשר זה מעניינת גם הערתו של זלמן שז"ר, ש"הנבואה הספרותית" (שהיא תופעה "שלא היתה בעמים כמותה") היא ששמרה על ישראל בתקופת גלות בבל (שזר, מפרדס התנ"ך, עמ' 215-220).

28. לפיכך, המוקד המרכזי ברצון אברהם שעברו ייקח אישה ליצחק מארם נהריים איננו בלקיחת אישה מהמשפחה, אלא מארם נהריים. מקום המגורים מוצג כמוקד דבריו ולא השייך המשפחתי. ראו עוד: גרוסמן, אברהם, עמ' 358-360.